

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MAD*, nr. 559, s. 8-9; nr. 9917, s. 60; BA, KK, nr. 1764, s. 121; nr. 1902, s. 84; nr. 6593, vr. 242^b; TSMA, D. 3208; Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 666, 719, 728, 764, 813; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed.Fak., Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 92-93; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, İstanbul 1327, IV, 118-119; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, I, 184-187, 292-293; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 346-347, 354-355, 371; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 44, 83-89, 111-113, 180; a.mlf., "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *Ord.Prof. Ömer Lutfi Barkan'a Armağan* (İFM, özel sayısı, XLI/1-4, 1985, s. 405); Sertoğlu, *Tarih Lügati*, s. 37; Necati Aktaş — İsmet Binark, *el-Arşifü'l-‘Oş-mânî*, Amman 1986, s. 22; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 93-94, 123, 159; Ömer Lutfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1955), s. 324; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", a.e., XVII/1-4 (1960), s. 199-204; a.mlf., "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, IX/13 (1979), s. 307, 351; "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi" (nşr. Abdülkadir Özcan), *TD*, XXXIII (1982), s. 38, 44; Pakalın, I, 168; II, 568-569.



FERİDUN EMECEN

BAŞMUKÂTAA KALEMİ

Osmanlılar'da defterdarlığa bağlı kalemlerden biri.

Mukâtaa-i Evvel Kalemî de denilen bu büro muhtemelen XVI. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Bundan önce mukâtaa*larla ilgili kayıtları tutan ve Hazine-i Âmire kâtipleri arasında yer alan bir mukâtaacının varlığı bilinmektedir. Fâtih'in teşkilât kanunnâmesinde mukâtaacı tabiri geçmekte olup hazine kâtibi ve muhasebeci ile bir arada zikredilmiştir. 1503 tarihli kayıtlara göre merkezde hazine kâtipleri arasında görevleri açık olarak belirtilmemiş olan üç mukâtaacı bulunuyordu. 1527-1528 tarihli bütçedeki kâtipler listesinde ise, Rumeli, Anadolu ve Arap vilâyeti mukâtaacılarının isimleri kaydedilmişti. 1561-1562 tarihli bir listede, Hazine-i Âmire kâtipleri içinde mukâtaa-i evvel unvanlı bir görevliye rastlanması bu büronun hazineye bağlı olarak kurulduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Selânikî'nin *Târih*'inde de başmukâtaacı tabiri 1585 yılındaki bir tayin münasebetiyle geçmektedir (s. 156). Bunun bir kalem olarak teşkilâtının tamamlanması ve görevlerinin belirlenmesi ise XVII. yüzyılda gerçekleşmiş olmalıdır.

Başmukâtaa Kalemî özellikle Rumeli'deki Filibe pirinç sahaları, Kratova maden mukâtaaları ile Vidin, Niğbolu, Kili, Varna, İbrâil, İsakça, Tulça, Maçin, Ahyolu mukâtaaları gibi Tuna nehri kıyısındaki bütün iskele ve tuzlaların mukâtaa hesaplarını denetler, bu mukâtaalar hakkında çıkan emir ve nizamların kayıtlarını tutar ve muhafaza eder, bu arada bazı vazife, has* ve sâlyâne* tahsislerine de bakardı. Rumeli'ye ait eminler ve diğer görevlilerin beratları, hüküm ve tezkireleri bu dairedeki kâtipler tarafından yazılırdı. Bunlar daha sonra defterdara takdim edilip mühürlenir, kubbe vezirlerinin tetkikinden sonra tuğralanırdı. Ayrıca mukâtaaları iltizam*a alanların tatbik mühürleri de bu kalemdedir. Bundan başka, üçüncü defterdarlığa bağlı bir Mukâtaa-i Evvel Kalemî vardı ki bu da İstanbul, Edirne, Selânik, Mora ve civarındaki mukâtaalara bakardı.

1686-1687 yılı bütçelerine göre Başmukâtaa Kalemî'nin en önemli gelirlerini Rusçuk Voyvodalığı, Ahyolu tuzlası ve Varna mukâtaaları teşkil etmekteydi. Bu tarihten sonra da en önemli gelir kaynakları Rumeli'de toplanmıştı. Bundan dolayı savaşlardan sonraki toprak kayıpları ve birçok mukâtaanın işgal bölgelerinde kalışı, gelir kaynaklarını azalttı, kalemin fonksiyonu da önemini kaybetti. Kaleme ait 1690-1691'de yirmi iki, 1698-1699 ve 1701-1702'de yirmi altı, 1734-1735'te otuz dört, 1748'de yirmi yedi gelir kaynağı vardı. Bunlar arasında, Filibe, Vidin nezâretleri, Astâr-ı Eflak hasları, Kili-İsakça mukâtaaları, İbrâil, İsmâil, Üsküp nezâretleri başta geliyordu. Gelir kaynak türünde 1690-1735 döneminde artma olmakla birlikte gelir rakamlarında sürekli azalma olmuştur. Nitekim başmukâtaanın 1690'da toplam geliri bütçede 30 milyonu geçmişken bu rakam 1748'de 16 milyon dolayına inmiştir. Gider olarak ise bu büronun önemsiz harcamalarında bulunduğu ve diğer bürolara göre bütçede çok alt sıralarda yer aldığı anlaşılmaktadır. Maliye Nezâreti'nin kurulması sırasında (1838) görevlerinin, mukâtaa işleriyle meşgul olan haslar, İstanbul ve mâlikâne* kalemleriyle birlikte yeniden teşkil edilen Mukâtaat Muhasebesi'ne devri üzerine bu kalem lağvedilmiştir. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kepeci Tasnifi (KK) yanında Bâb-ı Defterî, D. BMK kodu altında bu kaleme ait defter ve evrak serileri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MAD*, nr. 559, s. 8-9; BA, KK, nr. 1764, s. 121; nr. 6593, vr. 242^b; BA, *Bâb-ı Defterî*, D. BMK, nr. 22.457, 22.461, 22.465, 22.866; Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 156; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed.Fak., Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 92-93; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, I, 187-188; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 341-343, 352; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 92-94, 105, 113, 168-169; Sertoğlu, *Tarih Lügati*, s. 37; Necati Aktaş — İsmet Binark, *el-Arşifü'l-‘Oş-mânî*, Amman 1986, s. 16; Ömer Lutfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1955), s. 324; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", a.e., XVII/1-4 (1960), s. 206-207; a.mlf., "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, IX/13 (1979), s. 351-352; "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi" (nşr. Abdülkadir Özcan), *TD*, XXIII (1982), s. 38; Pakalın, I, 169.



FERİDUN EMECEN

BAŞRÜZNÂMÇECİ

(bk. RÜZNÂMÇE).

BAŞTİNA

Osmanlılar'da genellikle Balkanlar'daki gayri müslim halkın elinde bulunan büyük çiftliklere verilen ad.

Slavca asıllı olup "miras" anlamına gelen baştina kelimesi, Osmanlı fethi öncesi Bosna'da kralın önemli bir hizmet karşılığı bir şahsa dâimî ve mutlak mülk olarak verdiği arazi parçaları için kullanılmaktaydı. Muhtemelen Bizans döneminde de bu tür arazi parçaları aynı adla mevcuttu. Nitekim sadece Balkanlar'da değil aynı zamanda Fâtih Sultan Mehmed tarafından fethedilen Trabzon ve civarındaki gayri müslim halkın elindeki çiftlikler de tahrir defterlerinde baştina tabiriyle anılmıştı. Bosna'daki bu araziler, mutlak mülk statüsünde olduğundan sahibi tarafından satılabilir, terk veya ferâğ olunabilirdi. Ayrıca bu topraklara sahip olanlar bütün angarya ve vergilerden muaftılar. Böyle bir toprağı ele geçirmek, aynı zamanda asalet unvanına sahip olmayı da gerektirmekteydi. Bütün bu özellikleri dolayısıyla baştina Osmanlı arazi hukukuna aykırı veya yabancı bir kavram değildi ve bir bakıma padişah temlik*lerine benzemekteydi. Bosna fethedildiğinde burada önemli miktarlara ulaşan baştinalar timar* sistemi içine alınarak sahiplerinin ellerin-

de bırakılmıştı. Ancak bunlar eskisinden farklı olarak arazilerinde ettikleri mahsulün vergilerini vermekle yükümlü kılınmışlardı. Sırbistan ve Makedonya'da ise baştinalar voynuk* statüsündeki gayri müslimlerin elinde olup eski asalet sınıfı ile ilgisi bulunmamaktaydı.

Osmanlılar devrinde baştina adı ile tassarruf bakımından birbirinden ayrı iki çeşit arazi parçası kastedilmektedir. Bunlardan ilki raiyyet baştinası, diğeri ise askerî hizmet sınıflarına ayrılan baştinalardır. Gayri müslim raiyyetin elindeki baştinaların Osmanlı genel arazi sistemi içindeki çiftliklerden esas itibarıyla bir farkı yoktu. Tek fark bunların hristiyan raiyyetin elinde bulunması ve haraca bağlı olmasıydı. Bu gibi topraklara ayrıca haraçlı baştina adı da verilmekteydi.

Genellikle normal bir çiftlikten daha geniş toprakları içine alan baştina, Osmanlı kanunnâmelerinde "ziraat olunan yer" ifadesiyle müslümanların elindeki çiftliklere benzer şekilde tarif edilmektedir. Bu topraklar babadan oğula geçer ve sipahi ondan tapu resmi alamazdı. Ancak ölen baştina sahibinin oğlu yoksa kızı ve diğer akrabası bu topraklarda hak iddia edemezdi. Sipahi bu şekilde boşalan baştinayı bir başkasına tapu ile verirdi. Fakat oğlu olmaksızın ölen baştina sahibinin toprağı üzerindeki değirmen, bağ, bahçe ve ev vârisleri olan akrabalarına kalırdı. Eğer ölen baştina sahibinin kızı veya diğer akrabası herhangi bir şekilde toprağı ele geçirip boş bırakmamış ve vergilerini muntazaman ödemişse o vakit sipahi bunlara müdahale edemezdi. Ayrıca baştinası babasından intikal eden oğul bu toprakları bölüp başkalarına satamazdı. Devlet esas olarak bu tip toprakların parçalanmamasını ve asıl şekli ile korunmasını benimsemişti. Hatta herhangi bir yolla parçalanma olursa bu parçalar birleştirilir, bir bütün halinde sipahi tarafından bir başkasına tapu ile verilirdi. Osmanlı öncesi uygulamalarının bir devamı olarak Sofya kanununa göre baştina sahibi yetiştirdiği mahsulün öşrünü verdikten sonra ayrıca ek olarak 2'şer kile buğday ve arpa vermekle de mükellefti. Yine her baştina başına 10 akçe otlak resmi, 2 akçe bostan resmi, 2 akçe kenevir resmi ödeniyordu. Baştinada beslenen domuzların ikisi için 1 akçe verilirdi. Fakat bu yalnızca Sofya ve civarına mahsus bir uygulama idi, diğer yerlerde farklılıklar vardı. Meselâ Ohri'de ek olarak yalnızca baştina başına otlak ve bostan ver-

gileri alınıyordu. Baştina sahibi ziraat yapmayıp toprağını özürsüz olarak boş bırakır ve bunu itiyat haline getirirse ondan bedel-i ispençe* ve diğer mahsul bedeli olarak 150 akçe istenirdi. Eğer baştina sahibi baştinasını bırakırsa o takdirde sipahi bunu bir başkasına verebilirdi.

Askerî statüdeki voynuk, doğancı, yuvacı, martolos gibi zümrelerin ellerindeki baştinalar reâyâ baştinalarından farklı bir özellik gösteriyordu. Bunlardan voynuklar baştinaların mahsulü ile geçinirler ve hizmetleri karşılığı öşür ve rüsüm vermezlerdi. Bilhassa Makedonya ve Sırbistan'daki bu tür voynuk baştinaları fehtiden önce de mevcuttu. Osmanlılar askere duyulan ihtiyaç dolayısıyla Sırp baştinalarını muhafaza etmişlerdi. Voynuk defterlerinden anlaşıldığına göre bu baştinalar büyük çiftlikler şeklindeydi. Meselâ Alacahisar ve Köstendil'deki bazı baştinalar altı tarla, bir çayır, iki bostan, dokuz bağ, bir bahçe ve bir harmandan ibaret olup bazılarında değirmen ve meyve ağaçları da vardı. Kanunnâmelere göre voynuklardan öşür, kovan öşrü, hınzır resmi ve 100 koyuna kadar ganem resmi alınmazdı. Eğer voynuklar tımar toprağındaki bir baştinayı ekerlerse o zaman ettikleri yerin sipahisine gerekli vergileri ödemekle yükümlü bulunurlardı. Doğancı ve yuvacı statüsündeki gayri müslimlerse hizmetleri karşılığı avâriz* vergilerinden muaf olmakla beraber baştinalarında yetiştirdikleri mahsulün öşrünü verirlerdi. Martolos denilen Osmanlı hizmetindeki hristiyan muhafız ve akıncıların bazılarının da baştinaları vardı.

Ayrıca İstanbul ortakçılar kanununda, ortakçılık statüsündeki hristiyan kulların ellerinde bulunan topraklar da baştina adı ile belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid (nşr. Halil İnalcık), Ankara 1954, s. XXIX-XXX; Nicoara Beldiceanu, *Code de Lois Coutumières de Mehmed II: Kitâb-ı Qavânin-i 'Osmanî*, Wiesbaden 1967 (faksimile), vr. 28^a, 31^b; Avni Ömer, "Kânûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî" (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), *TTK Belleten*, XV/59 (1951), s. 398; Barkan, *Kanunlar I*, s. 59, 94, 96, 252-254, 265, 280, 293-295, 311, 331, 921; a.mlf., "Tımar", *İA*, XII/1, s. 299; Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 171-175; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1986, s. 54-90; Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları" (trc. C. Köprülü), *THM*, I (1931), s. 54-57, 61-64; İlhan Şahin, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *TD*, XXXII (1979), s. 930.



FERİDUN EMEÇEN

BAŞVEKÂLET ARŞİVİ

(bk. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ).

BAŞVEKİL

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda sadrazamlar, Türkiye Cumhuriyeti'nde ise bir müddet hükümet başkanları için kullanılan resmi unvan.

Sultan II. Mahmud devlet teşkilâtında giriştiği islahat sırasında Sadrazam Rauf Paşa'nın unvanını 30 Mart 1838 tarihli bir hatt-ı hümayunla "başvekil" olarak değiştirdi. Bu unvan padişahın ölümünden sonra 3 Temmuz 1839'da Hüseyin Paşa'nın sadrazam tayin edilmesiyle sona erdi. Sultan II. Abdülhamid'in 4 Şubat 1878'de Ahmed Vefik Paşa'yı "başvekil" tayin etmesi ise Osmanlı Devleti'nde 1876'dan beri yürürlükte bulunan Meşrutiyet'in bir gereği sayılabilir. Gerçekten Ahmed Vefik Paşa bu makamı "mes'ûliyyet-i vükelâ" usulünün memlekette yerleşmesi için sadâretin başvekilâte değişmesi şartıyla kabul etmişti. Ancak padişah 14 Şubat 1878'de Meclis-i Meb'ûsan'ı dağıttığı halde başvekilliği kaldırmadı. 18 Nisan 1878'de Ahmed Vefik Paşa'nın yerine tayin ettiği Sâdık Paşa da aynı unvanı kullandı. 28 Mayıs 1878'de Mütercim Rüşdî Paşa sadrazam tayin edildiği zaman başvekillik unvanı kaldırıldı. Abdülhamid, Tunuslu Hayreddin Paşa'yı "mes'ûliyyet-i vükelâ" usulüne taraftarlığı yüzünden sadâretten uzaklaştırdığı halde halefi Ârifî Paşa'yı 29 Temmuz 1879'da başvekil sıfatıyla tayin etti. Ondan sonra tayin edilen Said, Kadri, Abdurrahman ve Ahmed Vefik paşalar da başvekil unvanını kullandılar. Başvekil unvanının kullanılması bu üçüncü dönemde öncekilere nisbetle daha uzun sürmüş ve Küçük Said Paşa'nın 3 Aralık 1882'de sadrazamlığa tayinine kadar üç buçuk yıl devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine İstanbul hükümetinin ülke bütünlüğünü korumada âciz kalması, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde Millî Mücadele'nin başlamasına sebep olmuştur. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve işleri yürütmek için üyeleri meclis tarafından seçilen İcra Vekilleri Heyeti kurulmuştur. Meclis reisi İcra Vekilleri Heyeti'nin de başıydı. Bu